

Lopsen en de Moderne Devotie.
Een Leids klooster nader bekeken *

INLEIDING

De laat-middeleeuwse stroming van de Moderne Devotie heeft in de Nederlanden en ook daarbuiten grote invloed gehad op het religieuze leven van zowel geestelijken als leken. Ook in Leiden was de Moderne Devotie vertegenwoordigd door verschillende leken-gemeenschappen en kloosters. In dit artikel staat het mannenklooster Lopsen of Sint-Hiëronymusdal, dat net buiten Leiden gelegen was, centraal. Het komt voor het eerst in de bronnen voor in 1404 als een klooster dat was aangesloten bij de Derde Orde van Franciscus (een tertiariïsklooster). Na het midden van de vijftiende eeuw maakte het de overgang naar de congregatie van Windesheim, die tot de kern van de Moderne Devotie behoorde. Het klooster bleef bij Windesheim tot zijn opheffing in 1526.

Van Lopsen zijn in vergelijking met andere Nederlandse kloosters tamelijk veel bronnen bewaard gebleven. Desondanks hebben die bronnen tot nu toe in de literatuur relatief weinig aandacht gekregen. Alleen P.F.J. Obbema heeft ze in enkele artikelen goed onderzocht. Het doel van dit verslag is de informatie die de secundaire literatuur in zeer gevarieerde mate over Lopsen biedt, bijeen te brengen. Bij dit literatuuronderzoek – ik heb de bronnen in verband met het klooster niet bestudeerd – zal het belang van het klooster in relatie tot de Moderne Devotie en de Nederlandse handschriftenproductie van de vijftiende eeuw voorop staan. Tegelijk wil het in een overzichtelijke geschiedenis van het klooster voorzien.

LOPSEN IN LEIDEN

De oudste Leidse kloosters stammen volgens J.C. Overvoorde uit het einde van de veertiende eeuw, de meeste echter uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Bovendien nam het overgrote deel van de kloosters ofwel de Derde Orde van Franciscus ofwel de Regel van Augustinus aan en

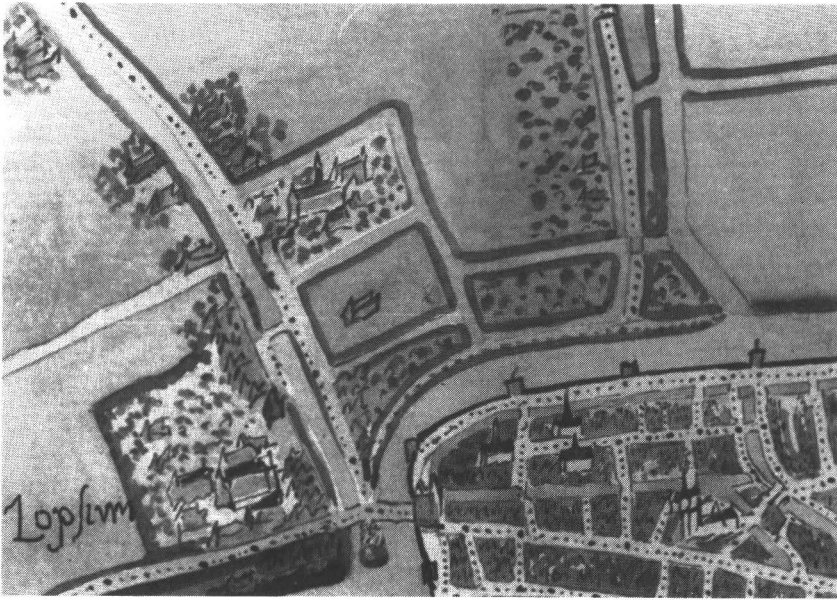
waren rijke kloosters een uitzondering.¹ In dit Leidse beeld past Lopsen prima: de eerste vermelding als tertiariissenklooster stamt van 1404, terwijl uit verschillende bronnen is gebleken dat het klooster er naar het einde van de vijftiende eeuw toe financieel ronduit slecht voorstond. Lopsen was gelegen in de parochie van de O.L.-Vrouwekerk, tussen de Morsstraat, de Steenstraat en de Binnenvestgracht in.²

In het Gemeentearchief van Leiden zijn de archieven van het klooster te vinden.³ Vooral de rekeningen van Lopsen zijn voor de onderzoeker interessant, omdat ze informatie bieden over de interne organisatie (onder andere over het scriptorium) en omdat zulke stukken in de Noordelijke Nederlanden na de komst van de Reformatie zelden bewaard zijn gebleven. De rekeningen lopen met hiaten van 1441 tot 1501: 1441-1474, 1476-1483, 1487-1493 en 1499-1501. Bovendien is een bibliotheekcatalogus gevonden, die door Obbema met grote waarschijnlijkheid aan Lopsen is toegeschreven.⁴

Om te zien welk beeld er van Lopsen in de secundaire literatuur gegeven wordt, is het noodzakelijk de relevante literatuur op een rijtje te zetten. Hiervoor is J.C. Overvoorde al ter sprake gekomen. Zijn *Archieven van de kloosters* biedt naast een inventaris van de archiefstukken een beknopte geschiedenis van Lopsen. Het *Monasticon Windeshemense* is vooral een onmisbare hulp in het zoeken naar secundaire literatuur.⁵

In het oude standaardwerk van J.G.R. Acquoy worden enkele bladzijden gewijd aan het klooster. Daarentegen wordt Lopsen in het werk van Dalmatius van Heel over de tertiariissen van het kapittel van Utrecht wel genoemd, maar niet besproken, omdat het klooster later de Regel van Augustinus aannam. Karin Tilmans schreef haar proefschrift over de *Divisiekroniek* van Cornelius Aurelius (ca. 1460-1531), die geruime tijd in Lopsen woonde. Hierbij komt het klooster zijdelings ter sprake. Ten slotte geeft het werk van A.G. Jongkees wat interessante details in verband met het verzet van Lopsen tegen de nieuwe schatting van Karel de Stoute rond 1475.⁶

Voor een exclusieve bespreking van het klooster moest gewacht worden op de eerder genoemde Obbema.⁷ Hij is tot nog toe de enige die de beschikbare bronnen van het klooster aan een grondig onderzoek heeft onderworpen, met name de rekeningen en de bibliotheekcatalogus. Op basis van deze bronnen stelt hij vooral de praktijk van de boekenproductie en het boekenbezit van het klooster in relatie tot de Moderne Devotie aan de orde. Uit de rekeningen zijn natuurlijk ook allerhande

*De stadsvrijheid buiten de Rijnburgerpoort, met links het klooster Lopsen.
Detail van de kaart van Jacob van Deventer, 1560.*

teressante details uit het dagelijkse leven van het klooster te halen. Hier-
van heeft Obbema echter (jammer genoeg) nog geen sluier opgelicht.⁸

DE MODERNE DEVOTIE

De geschiedenis van Lopsen kan enkel begrepen worden in de context van de laat-middeleeuwse religieuze stroming die de Moderne Devotie genoemd wordt. 'Stichter' van deze stroming was Geert Grote (1340-1384), een prediker uit Deventer, die na zijn bekering ijverig werkte aan een geestelijke vernieuwing van leken en geestelijken. Zijn prediking vond weerklank in de Nederlanden en een groot deel van Duitsland, waar talrijke stichtingen zijn ideeën in de praktijk brachten en verspreidden. Tot de kern van de Moderne Devotie behoorden de lekgemeenschappen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven en de reguliere kanunniken van de congregatie van Windesheim. Ook andere kloosterorden kwamen onder invloed van de Moderne Devotie te staan, niet in het minst de

Derde Orde van Franciscus, die qua leefwijze dicht bij het vrome leven in de leken gemeenschappen stond.

Grote preekte tegen de heersende misstanden in de Kerk. Vooral de verkoop van geestelijke ambten en een te wereldse leefwijze van kerkelijke dienaren moesten het bij hem ontgelden. In de plaats daarvan pleitte hij voor een terugkeer naar het oorspronkelijke christelijke leven (*vita apostolica*), zoals dat in de Evangelieën en de Handelingen van de Apostelen naar voren komt. Hiervoor was kennis en lezing van originele christelijke bronnen (met name de bijbel en de kerkvaders) noodzakelijk. Grote stond bekend als een groot boekenliefhebber en verzamelaar van handschriften, een liefde die zijn navolgers overnamen blijkens hun enorme activiteit in het kopiëren van handschriften.⁹

De kapittels van Utrecht en Windesheim

In 1395 verenigden vier kloosters zich en vormden een nieuwe congregatie, de congregatie of het kapittel van Windesheim. Het klooster van Windesheim zelf ontstond in 1387 uit het verlangen van de Deventer lekenbroeders om een klooster te vormen. Ze kozen de leefregel van Augustinus. De congregatie kende een snelle groei en werd een voorbeeld voor het nieuwe vrome leven in de Nederlanden. Het kapittel van Utrecht werd in 1399 naar het voorbeeld van de congregatie van Windesheim opgericht. Het verenigde de tertiariiskloosters in het bisdom Utrecht. Het bisdom omvatte toen het grootste deel van de Noordelijke Nederlanden.

Het kapittel van Windesheim en dat van Utrecht waren beide het resultaat van een groeiende behoefte van religieuzen aan een strikte, geregelde leefwijze. Tertiariiskloosters vonden hun oorsprong vaak in huizen van Broeders en Zusters van het Gemene Leven, maar ook in begarden- of begijnhoven. Druk van buitenaf -niet in het minst van de kerkelijke overheden- om een geregeld kloosterleven te aanvaarden, speelde bij deze overgangen vaak een rol.¹⁰ Bovendien gingen verschillende tertiariiskloosters op hun beurt over naar de relatief strengere Regel van Augustinus. Ze konden dan besluiten om zich te voegen bij het kapittel van Windesheim of dat van Sion (een kleinere congregatie). Lopsen past wat dit betreft goed in het algemene beeld: als tertiariisklooster sloot het zich aan bij het kapittel van Utrecht om dan, in 1460 of 1461¹¹, voor de congregatie van Windesheim te kiezen. Opmerkelijk in dit verband is wel het verbod van het kapittel van Windesheim aan zijn leden om

tertiarissenkloosters aan te moedigen de Regel van Augustinus aan te nemen, precies in de tijd dat Lopsen de overgang van Utrecht naar Windesheim maakte, overigens om onduidelijk gebleven redenen.¹²

Beide congregaties maakten een snelle groei door, maar de Windesheimse werd veel groter wegens de aanhang die zij ook buiten de Noordelijke Nederlanden genoot. Bovendien had het Utrechtse kapittel te kampen met verlatingen. Toch ging ook dit kapittel in de loop van de tijd een strenger kloosterleven propageren: aan het einde van de vijftiende eeuw werden de drie kloostergeloften -zuiverheid, gehoorzaamheid en armoedeverplicht bij intreding.¹³ Hoewel het leven onder de Regel van Augustinus strakker geregeld was dan onder de Derde Regel van Franciscus, waren beide geschikt voor religieuzen die zelf in hun levensonderhoud wilden voorzien of 'in de wereld' wilden werken.

In de Broederhuizen van de Moderne Devotie stond – naast het lezen van devote literatuur – het kopiëren van handschriften centraal. Kopieerwerk had een dubbel doel: in het levensonderhoud van de gemeenschap voorzien en bijdragen tot stichting van de schrijver zelf, de gemeenschap en uiteindelijk de wereld rondom. Als een huis zich bij de congregatie van Windesheim aansloot, werden vanuit het kapittel één of meerdere kanunniken gestuurd om de Windesheimse gebruiken aan te leren. Deze gebruiken tonen grote aandacht voor individuele meditatie en gezamenlijk koorgebed. In principe was handenarbeid voor de markt verboden, maar waarschijnlijk kregen verschillende aangesloten kloosters dispensatie om met kopiëren of ander handwerk in hun eigen onderhoud te blijven voorzien. Zo ging ook in Lopsen de handenarbeid als extra (en belangrijke) inkomstenbron na 1461 gewoon door. In het algemeen werd het voorbeeld van de Broeders van het Gemene Leven gevolgd en werd er veel gekopieerd in de kloosters, al dan niet voor betalende klanten.¹⁴ De Franciscaanse Orden hadden zich nooit bijzonder op het schrijven toegelegd, maar in verschillende kloosters van de Derde Orde werd dankzij de invloed van de Moderne Devotie toch aan boekenproductie gedaan.¹⁵

In 1511 bereikte de congregatie van Windesheim haar numeriek en ruimtelijk hoogtepunt, maar toen al was de stimulerende kracht die van Windesheim uitging afgenomen. De Reformatie bracht onherstelbare schade toe, aangezien het kapittel zich sterk verzette tegen Luthers ideeën en dus steeds minder aanhang kreeg. De meeste kloosters gingen in de loop van de zestiende eeuw uit gebrek aan geld of bewoners teloor of werden opgeheven door de wereldlijke overheid.¹⁶

Boekenproductie in de vijftiende eeuw

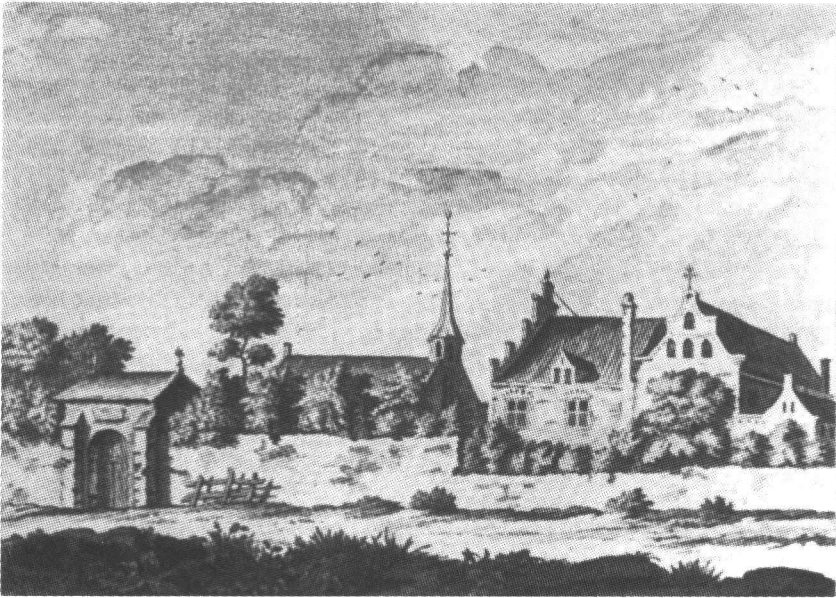
Omdat kopieerarbeid bij de stichtingen van de Moderne Devotie centraal stond, is deze stroming van onschatbare betekenis geweest voor de boekenproductie in de Nederlanden in de vijftiende eeuw. Niet alleen zijn uit die tijd meer handschriften bewaard, ze zijn ook duidelijker herkenbaar als afkomstig uit de Nederlanden. Het laatste wordt veroorzaakt doordat er meer in de volkstaal geschreven werd en omdat de gebruikte technieken in schriftsoort en decoratie een duidelijker, eigen karakter gingen vertonen. Zo zijn pendecoraties een belangrijk middel tot localisering van een manuscript: in de Nederlanden kwamen ze overvloedig en in veel geografisch bepaalde variaties voor.¹⁷

Vanaf het midden van de vijftiende eeuw verstoorde de boekdrukkunst geleidelijk de handschriftenproductie. Daarmee gingen de inkomsten van hen die deze arbeid tot voornaamste tijdsbesteding hadden gemaakt, achteruit. Van enkele Broederhuizen is bekend dat ze geëxperimenteerd hebben met de drukpers, maar voor de meeste huizen en kloosters betekende het financiële achteruitgang, zeker als er geen alternatieve vorm van arbeid voorhanden was. Een voorbeeld is Lopsen zelf: in de archieven wordt uitdrukkelijk vermeld dat de boekdrukkunst een rol speelde in zijn opheffing in 1526.¹⁸

Het is echter gevaarlijk om de boekdrukkunst een te grote rol te laten spelen in de achteruitgang van de kloosters en huizen van de Moderne Devotie. De nieuwe techniek kwam maar geleidelijk uit haar experimentele stadium en eerst werden alleen de meest populaire werken gedrukt, voordat bijvoorbeeld Nederlandstalige werken aan de beurt kwamen. Tegen het einde van de vijftiende eeuw was de invloed van de drukpers wel duidelijker voelbaar. Los hiervan kende de Nederlandse handschriftenkunst naar het einde van de eeuw een neergang. De originaliteit in de uitvoering leek te verdwijnen en de productie kwam weer onder de invloed van stijlveranderingen elders (bijvoorbeeld de Gents-Brugse school) te staan.¹⁹

DE GESCHIEDENIS VAN LOPSEN**Vestiging en interne organisatie**

Over de stichting van Lopsen bestaat veel onduidelijkheid, zoals wel bij meer kloosters het geval is. In 1404 wordt het voor het eerst genoemd als

Het klooster Lopsen. Gravure door C. Brouwer, 1783, naar een oudere tekening (GAL, Pv nr. 25504).

een tertiariissenklooster, maar al in 1403 is er een vermelding van *goeder geestelycker ludeng* die waarschijnlijk op ons klooster slaat. Het is heel goed mogelijk dat Lopsen al enkele jaren vóór de aansluiting bij de Derde Orde bestond als Broederhuis. Obbema haalt verschillende omstandigheden aan die kunnen wijzen in die richting.²⁰

Allereerst werd het klooster in het begin het Sint-Hiëronymushuis of het *heer Jan Rembrandtzoonlys* genoemd. Hiëronymus kwam als patroon het meest voor bij de Broeders van het Gemene Leven, terwijl de tweede naam veel overeenkomst vertoont met die van het eerste Broederhuis in Deventer, het Florens Radewijnshuis. Jan Rembrandtzoonly, de eerste minister van Lopsen, is bovendien waarschijnlijk dezelfde als de Jan Rembrandtzoonly die betrokken was bij de stichting van het Windesheimse klooster Engelendaal, dat in Leiderdorp gelegen was (1398). Deze Jan was verbonden met de kern van de Moderne Devotie en hij heeft misschien Lopsen als een Broederhuis gevestigd of willen vestigen. Hetzelfde geldt voor de pastoor van de O.L.-Vrouweparochie, Thomas Dirkszoonly. Hij

hielp bij meerdere stichtingen van de Moderne Devotie in Leiden en omstreken en mogelijk had hij ook te maken met de stichting van het Sint-Hiëronymushuis. Als plaatselijke pastoor moest hij hiervoor in ieder geval zijn toestemming geven. Vanaf 1429 heette het klooster overigens Sint-Hiëronymusdal, terwijl na 1450 ook de volksnaam Lopsen, oorspronkelijk een plaatsnaam, in de bronnen genoemd wordt.²¹

Waarom de gemeenschap zich in 1404 aansloot bij het kapittel van Utrecht – misschien na een periode van ‘broederlijk’ samenwonen – is onbekend. Een verklaring die Obbema geeft, is dat men duidelijkheid wilde over de juridische positie van de gemeenschap.²² Over het aantal kloosterlingen dat Lopsen door de jaren heen kende, is weinig bekend. Een klooster herbergde gewoonlijk naast de gewijde monniken een aantal conversen (die volgens de regels van de gemeenschap leefden en gewone handenarbeid deden), lekenbroeders (die de kloosterlingen assisteerden) en novicen. Lopsen zal in dit opzicht geen uitzondering geweest zijn; met zijn schrijf- en schildersatelier had het vermoedelijk relatief veel lekenbroeders en conversen in dienst.

Tot de overgang naar Windesheim werd Lopsen bestuurd door een minister, daarna door een prior. Een minister werd ieder jaar opnieuw gekozen door het convent en aangesteld door de visitator van het Utrechtse kapittel, terwijl een prior met de toestemming van Windesheim voor het leven werd aangesteld. Bij belangrijke beslissingen werd het hele convent betrokken. Voor de financiële zaken was de procurator verantwoordelijk en het is bekend dat Lopsen ook een *formator* had, die zorg droeg voor de perkamentproductie. De bewaarde rekeningen waren dus het product van de procurator. Van een systematische boekhouding was volgens Obbema geen sprake.²³ Misschien was dat mede oorzaak van de belabberde financiële situatie waarin Sint-Hiëronymusdal steeds meer raakte (in 1462 werd het al arm genoemd). Dit suggereert althans Acquoy, die vermeldt dat het klooster redelijk welgesteld was, maar zó slecht beheerd werd, dat de broeders het uiteindelijk moesten verlaten.²⁴

Relatie met wereldlijke overheden en kapittels

Met de parochiegeestelijken en de stedelijke overheid had Lopsen, zo lijkt het, geen problemen. In 1429 kreeg het convent verlof van de bisschop van Utrecht om een eigen kapel te bouwen en een kerkhof aan te leggen. De parochiepriester kreeg in ruil hiervoor een jaarlijkse compensatie, de *portio canonica*. Het zou echter lang duren voordat de kerk klaar was,

want pas in 1453 werd hij ingewijd. Geldgebrek (ook toen al) was een van de oorzaken. Het klooster vergaarde niettemin een aantal voorrechten en dus extra inkomsten, zoals de beschikking over een aantal kapellen en vicariën, de zorg voor missen, of het toezicht over het onderhoud van arme meisjes in het Zusterhuis Sint-Maria-Magdalena. Het klooster kreeg bovendien vermoedelijk in 1455 toestemming van het Hoogheemraadschap van Rijnland om een toegangsbrug te bouwen bij het klooster.²⁵ Of die er ooit gekomen is, is mij niet bekend.

Het stadsbestuur schonk Lopsen bij zijn overgang naar Windesheim zes stadskannen wijn en voor vier jaar een subsidie van honderd Filipschilden om de kosten die de overgang met zich meebracht te compenseren. Enige jaren later, in 1471, werd Lopsen echter op eigen verzoek onder voogdij van de stad gesteld. Sint-Hiëronymusdal was toen al begonnen land te verkopen en lijfrenten uit te geven om meer inkomsten te vergaren, echter zonder veel resultaat, want het krediet van het klooster bleef verminderen.²⁶

Waarschijnlijk was deze situatie de belangrijkste reden voor het langdurige verzet van Lopsen tegen de nieuwe schatting op de geestelijkheid die de Bourgondische hertog Karel de Stoute in 1474 doorvoerde. Om het verzet tegen de landsheer te bundelen, werden in 1475 in Lopsen twee generale dagvaarten van de Hollandse geestelijkheid (kloosterlingen, seculiere kanunniken en parochiegeestelijken) gehouden. Hieruit zou kunnen blijken ofwel dat het klooster een zekere bekendheid genoot in Holland, ofwel dat het uit pure armoede de leiding nam van het verzet. De literatuur geeft hierover geen uitsluitsel. De prior moest zelfs de vlucht nemen voor de agenten van de Bourgondische hertog, terwijl het Leidse stadsbestuur voor zijn kloosters een paar maal uitstel van betaling verkreeg. Ten slotte moest ook Lopsen, als één van de laatste haarden van verzet, de strijd opgeven: de eiser liet zijn koeien uit de wei halen en openbaar verkopen. Weerspannigheid wordt gestraft, want uiteindelijk betaalde het convent veel meer dan de meeste andere kloosters.²⁷

De contacten van het klooster met de kapittels van Utrecht en Windesheim verliepen veel rustiger dan die met het landsbestuur, zó rustig zelfs dat de naam van het klooster in de Windesheimse *Acta capituli* nauwelijks voorkomt. Het *Monasticon* noemt het "merkwaardig" dat de naam van Sint-Hiëronymusdal in de *Acta* niet genoemd wordt, op een vermelding van de incorporatie na.²⁸ Zelfs toen in 1516 het kapittel in Sint-Hiëronymusdal zijn vergadering hield, bleef het in de *Acta* onvermeld en vier jaar

na zijn opheffing stond Lopsen nog in de Windesheimse klooster-catalogus! In het Utrechtse kapittel lijkt Lopsen een belangrijker plaats ingenomen te hebben: Obbema vertelt dat het convent daar in voornaamheid meteen na het Amsterdamse moederklooster kwam. Dit concludeert hij uit het feit dat het als een van de weinige leden twee afgevaardigden naar de generale kapittels mocht sturen in plaats van één. In 1450 en 1451 vonden bovendien deze vergaderingen in Lopsen plaats.²⁹

De afwezigheid in de *Acta* wordt in de literatuur niet opgemerkt (op het *Monasticon* na), laat staan verklaard. De congregatie van Windesheim was veel groter dan die van Utrecht, maar het is ook mogelijk dat Lopsens toenemende armoede voor een achteruitgang in voornaamheid zorgde. Zelfs in het eerste geval is de afwezigheid in de *Acta* een opvallend feit dat een verklaring verdient. Voor de armoede worden in de literatuur overigens wél oorzaken aangegeven. Slecht beheer is een genoemde factor, of de teruggang in de liefdadigheid ten opzichte van religieuze gemeenschappen, waarmee veel kloosters naar het einde van de eeuw toe kampen. Waarschijnlijk speelde daarnaast de opkomst van de boekdrukkunst een grote rol in de verarming, zoals de archieven in 1526 vermelden, al kan deze invloed rond 1460 nog geen factor van betekenis geweest zijn.³⁰

LEEFWIJZE VAN DE LOPSENAREN

Boekenproductie en ander handwerk

Voor zijn kennis van de kunstproductie in Lopsen steunt Obbema voornamelijk op de rekeningen. Uit die rekeningen valt veel informatie te halen: welke inkopen voor de werkplaatsen gedaan werden, hoeveel er aan verdiend werd, wie bepaalde opdrachten uitvoerden, enzovoort. Het klooster concentreerde zich op het kopieerwerk met alle bezigheden die daarbij hoorden, zoals perkamentproductie, verluchten en inbinden. Ook had Lopsen geruime tijd een schildersatelier, waar twee schilders aan paneelschilderen deden, beschilderd of verguld beeldhouw- en houtsnijwerk maakten en ook miniaturen verzorgden.³¹

Waarschijnlijk stond vanaf de stichting tot de opheffing van het klooster de boekenproductie centraal. Uit de rekeningen blijkt volgens Obbema dat in de perkamentproductie het meeste geld omging en dat die dus een voorname bron van inkomsten vormde. Maar ook de schilders leverden naar Obbema's mening een belangrijke bijdrage, gezien het loon dat ze kregen voor hun werk. De vermelding van gespecialiseerde schilders

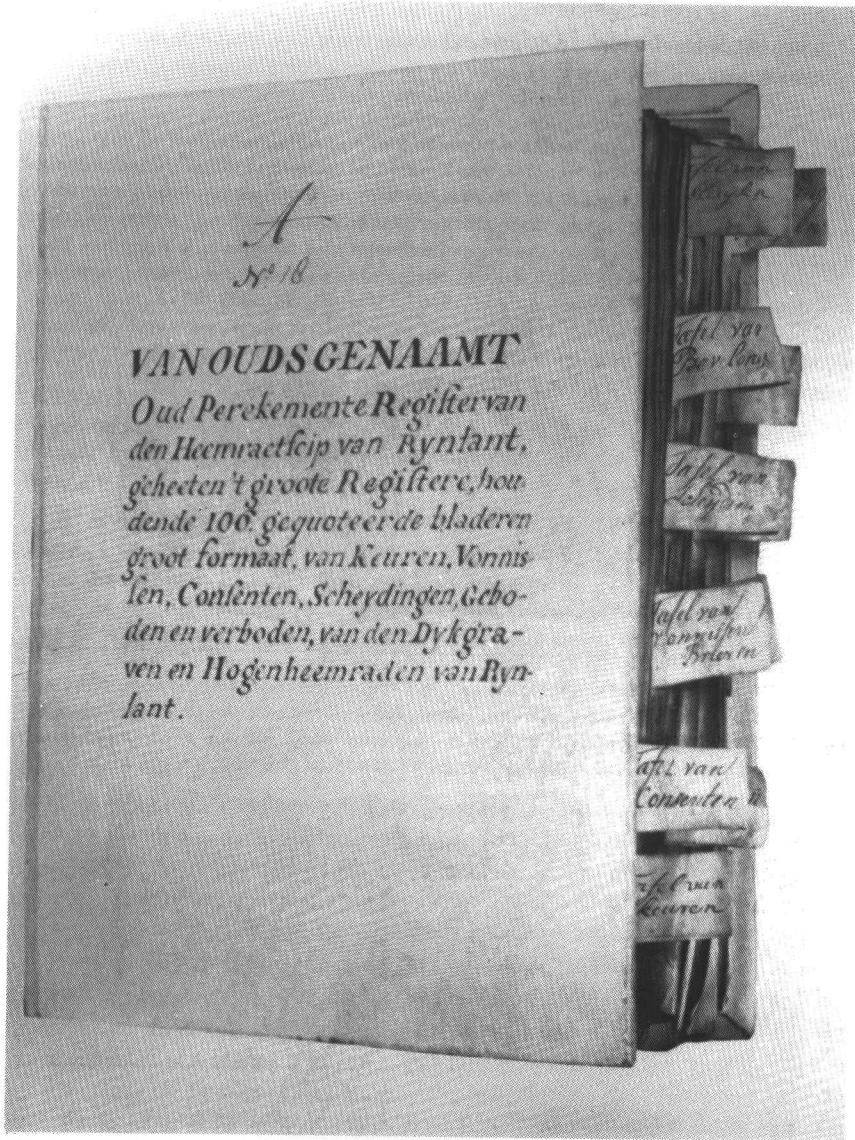
in de rekeningen stopt echter in 1482. Obbema vermoedt dat het schildersatelier alleen werd gebruikt als er een goede kloosterschilder beschikbaar was.³²

Wat betreft het belang van het scriptorium maakt Obbema gewag van een "belangrijk kunstcentrum" of een scriptorium met "een zekere naam".³³ Elders kent hij het klooster echter "geen spectaculaire rol" toe in de geschiedenis.³⁴ Het blijft jammer genoeg in het duister of in Lopsens boekenproductie een ontwikkeling aan te duiden is. Dit is voor een deel te wijten aan het gebrek van manuscripten die in Lopsen gemaakt zijn, maar misschien zouden de rekeningen in dit opzicht nog meer informatie kunnen bevatten.

De organisatie van het schrijfatelier in Sint-Hiëronymusdal vertoonde veel overeenkomsten met de *Consuetudines* (gewoonten) van de Broeders van het Gemene Leven. De overgang naar Windesheim bracht hierin weinig verandering, er moest alleen meer tijd ingeruimd worden voor de gezamenlijke koorofficies.³⁵ Bij de Broeders had de *librarius* de verantwoordelijkheid over de bibliotheek en het scriptorium, wat wil zeggen dat hij de materialen inkocht, de taken verdeelde, het werk controleerde en de prijs voor de klant vaststelde. In Lopsen was de *procurator* hiervoor de aangewezen persoon, maar de perkamentwerkplaats had hij niet onder zijn hoede; dat was de specifieke taak van de *formator*. Aan de boekenproductie werkten in principe alle kloosterlingen mee, maar er was wel – zoals bij de Broeders – sprake van een arbeidsverdeling tussen de perkamentmakers, de kopiïsten, de verluchters en de binders, waarschijnlijk naargelang ieders vaardigheden. Behalve bij het kopiëren werden bovendien gewoonlijk leken bij het werk ingeschakeld. Hun taak varieerde van hulpje tot beroepsverluchter.³⁶

Bij het schilderen waren eveneens leken betrokken. Sommige van die schildersassistenten werden als professionele kunstenaars meer dan eens aangesteld door het klooster, zodat zij voor langere tijd aan het klooster verbonden waren. Tilmans vermeldt bijvoorbeeld dat Cornelis Engebrechtszoon (1468-1527), de leraar van Lucas van Leyden, regelmatig schilder en houtsnijder te Lopsen was.³⁷

De gekopieerde werken waren bestemd voor eigen gebruik of voor externe opdrachtgevers. Schenkingen kwamen ook voor, wanneer het overschrijven op een kerkelijke feestdag geschied was als 'liefdewerk'. Liturgische en devotieele literatuur vormde begrijpelijkerwijs het leeuwendeel van Lopsens productie. De betalende klanten van het klooster moeten dus

Het 'grote register' van het Hoogheemraadschap van Rijnland: in Lopsen geschreven? (OAR inv.nr. 12).

vooral in religieuze of vrome kring gezocht worden. Zo is het bekend, dat het Leidse convent van Mariënpoel schilderijen had van Cornelis Engebrechtszoon en dat er handelsrelaties waren met verwante kloosters, bijvoorbeeld met het tertiariisklooster Sint-Janskamp bij Vollenhove. Daar kocht Lopsen vaak schapehuiden (voor de perkamentvervaardiging) in ruil voor schilderijen, manuscripten of perkament. Het is eveneens voorgekomen dat de stad Leiden in Lopsen een keurboek liet overschrijven. De meeste klanten kwamen dus uit Leiden of omstreken. Voor de luxueuze uitgevoerde boeken konden echter in heel Holland opdrachtgevers gevonden worden.³⁸

Slechts enkele handschriften van het klooster zijn bewaard gebleven: ze worden in de rekeningen genoemd of zijn op basis van uiterlijke kenmerken aan Lopsen toegeschreven. Helaas zijn deze paar manuscripten bijna allemaal afkomstig uit de laatste decennia van de vijftiende eeuw. Op deze manier is een ontwikkeling in de boekenproductie van Lopsen onmogelijk aan te geven. Een mogelijke uitzondering is een handschrift dat aan Lopsen wordt toegeschreven (overigens op niet erg duidelijke gronden) en dat stamt uit 1449.³⁹ Het is een functioneel werk, met slechts weinig verfraaiing: het 'grote register' van het Hoogheemraadschap van Rijnland, waarin keuren, vonnissen, consenten en dergelijke waren bijeengebracht. Zo'n register was van groot belang voor het instituut; blijkbaar werd het overschrijfwerk dan liever uitbesteed aan een klooster.

Een voorbeeld van een handschrift dat zeker in Lopsen gemaakt is, omdat het in de rekeningen genoemd wordt, is niet bewaard gebleven. Het gaat om een missaal uit 1491. Het werd volgens de rekeningen gekopieerd door Cornelius Aurelius voor de Leidse Pieterskerk en was van miniaturen voorzien. Een ander aan Lopsen toegeschreven handschrift wordt in de Bibliothèque de l'Arsenal in Parijs bewaard (ms. 160); het is eveneens een verlicht missaal. Daarnaast zijn er een paar getijdenboeken aan het atelier van Lopsen toegeschreven, zoals een dat in Luik te vinden is (Universiteitsbibliotheek, ms. Wittert 33). Een ander getijdenboek (in de Pierpont-Morganbibliotheek in New York, ms. 71) werd misschien in Delft overgeschreven en in Lopsen van miniaturen voorzien. Bovendien bewaart het Leidse Gemeentearchief twee vigiliënboeken die misschien in Lopsen gemaakt zijn.⁴⁰

A.W. Byvanck meent dat deze laat-vijftiende-eeuwse handschriften met grote finesse gemaakt werden, maar op een middelmatig niveau wat originaliteit en decoraties betreft. De miniatuurkunst stond geheel onder in-

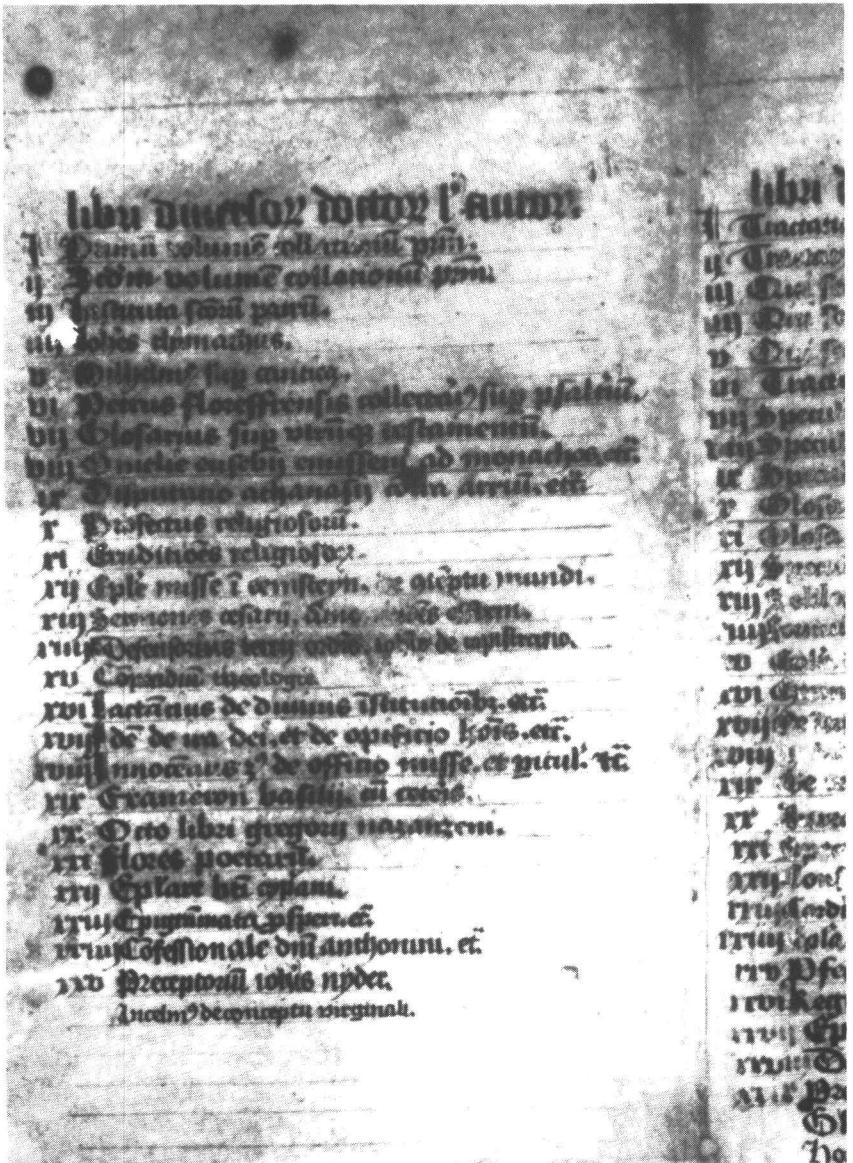
vloed van Vlaanderen, met name de Gents-Brugse school. Deze school was tegen het einde van de vijftiende eeuw in Holland, en vooral in Leiden, in zwang.⁴¹ Byvancks oordeel geldt echter uitsluitend Lopsens productie rond 1500. Toen was reeds overal in de Nederlanden een verschraling in de boekenproductie ingetreden en bovendien zat Lopsen in de laatste fase van zijn bestaan. Maar het is waarschijnlijk dat ook daarvoor al het klooster tot de provinciale middenmoot van de Nederlandse boekenproductie behoorde.⁴²

Lopsens bibliotheek

De inhoud van de bibliotheek van Sint-Hiëronymusdal is bekend door de catalogus die Obbema na onderzoek aan het klooster verbond. Als de toeschrijving juist is, en daar ga ik hier van uit, dan is hij een belangrijke en zeldzame bron voor het boekenbezit van een klooster van de Moderne Devotie. Obbema heeft de zwaarbeschadigde catalogus gedateerd op ongeveer 1495. Het is één vel perkament, ingedeeld in vijf kolommen. Het was dus een *tabula*, dat wil zeggen een catalogus die aan de wand van de bibliotheek werd opgehangen en aan bezoekers meteen de plaats van bewaring toonde.⁴³

De bibliotheek was bestemd voor gebruik door de kloosterlingen -voor kopieerwerk, referlezingen en individuele meditatie- en voor buitenstaanders, want gewoonlijk waren boeken van kloosters van de Moderne Devotie uitleenbaar tegen een bepaalde vergoeding. De bibliotheek kon worden aangevuld door middel van eigen kopieerwerk, schenkingen, ruil of aankoop. Lopsens bibliotheek bevatte waarschijnlijk tussen de 203 (die op de lijst staan) en 250 boekbanden. Dit was voor die tijd een middelmatige hoeveelheid. In de catalogus komen geen boeken in de volkstaal voor. Waarschijnlijk had het klooster er wel enkele (voor de lekenbroeders), maar de meeste kloosterlingen moeten het Latijn beheerst hebben.⁴⁴

Ook de inhoud van de catalogus⁴⁵ geeft blijk van middelmatigheid: sommige belangrijke werken, die elders wel voorkwamen, ontbraken of werden pas later aangevuld. Een voorbeeld is de alom bekende *De civitate Dei* van Augustinus, die in de catalogus niet genoemd wordt, terwijl andere werken van de kerkvader wel aanwezig waren. In het algemeen toont de bibliotheek een voorkeur voor devotionele en moreel-theologische literatuur, soms met mystieke trekjes, en een afkeer van scholastiek. Dit ademt de sfeer van de Moderne Devotie. Er waren bijvoorbeeld veel

Detail van de aan Lopsen toegeschreven wandcatalogus (GAL, Kloosters inv.nr. 207a).

bijbelcommentaren beschikbaar en ook de populaire schrijvers van de Moderne Devotie, zoals Thomas à Kempis, waren goed vertegenwoordigd. Kortom, een sobere bibliotheek, die onder de invloed van de Moderne Devotie vooral de nadruk legde op *libri devoti et utiles* (devotionele en nuttige boeken).⁴⁶

De devotionele praktijk

Over de dagelijkse praktijk van de devotie in Sint-Hiëronymusdal is weinig bekend, maar veel zal die niet verschild hebben van de gewoonten in verwante gemeenschappen. Bij de tertiariissen werd de spiritualiteit gekenmerkt door regelmatige meditatie over Christus aan de hand van devotionele en mystieke literatuur.⁴⁷ Ook bij de congregatie van Windesheim beschikten de kloosterlingen over meerdere uren, verspreid over de dag, om in eenzaamheid te mediteren. Boeken die hen hierbij van nut konden zijn, stelde de librarius op verzoek ter beschikking. Zoals bij de tertiariissen was de meditatie gecentreerd rond het leven van Jezus, maar de nadruk lag over het algemeen meer op zondebesef en de navolging van Christus dan op de mystieke ervaring. Hierin had de traditioneel gerichte spiritualiteit van Geert Grote het voorbeeld gegeven.⁴⁸

De samenstelling van de bibliotheek van Lopsen kan dit beeld alleen maar bevestigen. Hoezeer de meditatie in Lopsen anders was als tertiariissenklooster dan als Windesheims klooster is niet te achterhalen. De devotionele praktijk is immers afhankelijk van de personen die in een bepaalde tijd het klooster bewonen of besturen en samen een levende religieuze gemeenschap vormen. Niet altijd werden alle boeken in de bibliotheek gebruikt!

NAAR DE OPHEFFING VAN HET KLOOSTER

Een humanist in Lopsen: Cornelius Aurelius

Tegen het einde van de vijftiende eeuw en in het begin van de zestiende eeuw woonde in Sint-Hiëronymusdal de bekende humanist Cornelius Gerards of Aurelius (ca. 1460-1531). Hij was een vriend van Erasmus en schreef verscheidene werken van religieuze en historische aard, zowel in het Latijn als in de volkstaal. Een van zijn bekendste werken is de *Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt* (1517), meestal de *Divisiechroniek* genoemd.⁴⁹

Hij was een toegewijde Moderne Devoot en werkte in Lopsen ten gunste van de gemeenschap als kopiist, als administrateur en enige jaren ook als prior. Maar de gemeenschap moest het vaak zonder zijn aanwezigheid stellen: hij was veel op reis en verbleef ook in andere kloosters. Voor Lopsen, en voor Leidse kloosters in het algemeen, waren geleerde bewoners van het formaat van Aurelius een uitzondering.⁵⁰

Hervormingspogingen en opheffing

Sint-Hiëronymusdal werd niet veel later, in 1526, opgeheven door overdracht van de gebouwen aan het Sint-Catharinagasthuis in Leiden. Daarmee behoorde het tot de Windesheimse kloosters die het eerst verloren gingen, vóórdat de Reformatie voor de grote terugval zorgde. De opheffing was ondanks meerdere pogingen om het klooster te hervormen onvermijdelijk geworden: de schulden waren te hoog. Overvoorde vermeldt dat het klooster al in 1462 arm genoemd werd. Sindsdien waren de financiën steeds verder achteruitgegaan. In 1511 was Sint-Hiëronymusdal zo arm geworden, dat alleen tegen een bijzonder pand krediet verleend kon worden.⁵¹

Het is bekend, dat een paar Windesheimse kloosters in het laatste kwart van de eeuw financiële steun hebben gegeven. De procurator van Sint-Agnietenberg bij Zwolle probeerde in 1498 een hervorming door te voeren, waarbij hij vaststelde dat het het klooster aan alles ontbrak.⁵² Vóór 1520 al werd door Lopsen om afscheiding van Windesheim gevraagd. De laatste poging tot redding werd in 1524 gedaan. In de archieven is een ontwerp voor hervorming gevonden, dat de priors van Windesheim, Zwolle en Leiderdorp en de burgemeesters van Leiden hadden opgesteld. Blijkbaar was de situatie hopeloos. In 1526 kwam het definitieve einde. Er waren toen twee kloosterlingen en één lekenbroeder over. Voor hun levensonderhoud werd na 1526 gezorgd. In 1540 droeg het kapittel van Windesheim officieel het klooster met al zijn rechten en panden over aan de stad Leiden. In 1572 brandde het klooster, dat als hospitaal was ingericht, af.⁵³

CONCLUSIE

De opheffing van het klooster was te wijten aan de slechte financiële toestand, waarin het klooster sinds ongeveer 1460 verkeerde. Over de oorzaken van die toestand is de literatuur het niet helemaal eens. De

bronnen zelf verklaren de opheffing met de opkomst van de boekdrukkunst. Die begon naar het einde van de eeuw toe zeker een rol te spelen, want het levensonderhoud van de Lopsenaren was voor een belangrijk deel afhankelijk van zijn handschriftenproductie. Slecht financieel beheer, zoals Acquoy aanduidt, lijkt mij over zo'n lange periode en met zoveel hervormingspogingen een moeilijk verdedigbare verklaring, hoewel de rekeningen inderdaad niet de indruk van een zeer intelligente boekhouding geven. Een vermindering van liefdadigheid vóór de Reformatie wordt ook als reden van Lopsens toenemende armoede genoemd. De Reformatie zelf kan niet van invloed zijn geweest op de opheffing. Alleen al het feit dat vóór 1520 afscheiding van Windesheim gevraagd werd, spreekt deze gedachte tegen. Lopsen lijkt in ieder geval in Leiden en in groter verband een tamelijk marginaal bestaan geleid te hebben, ondanks zijn commerciële activiteiten wat boeken-, perkamentproductie en ander handwerk betreft. Het is in dit verband jammer, dat de ontwikkeling van de Lopsense boekenproductie in het duister blijft. In haar bestaan zal het scriptorium niet constant op dezelfde schaal en op hetzelfde niveau handschriften geproduceerd hebben. Misschien zouden de rekeningen in dit opzicht meer helderheid kunnen verschaffen.

Ook op een ander punt in de literatuur over het klooster is onduidelijkheid blijven bestaan. De afwezigheid van Sint-Hiëronymusdal in de Windesheimse *Acta* lijkt te wijzen op een afname van het belang van Lopsen in vergelijking met zijn positie vóór 1460 in het Utrechtse kapittel. Het feit wordt in de literatuur meestal niet eens gesignaleerd.

Afgezien van deze onduidelijkheden geeft de secundaire literatuur vóór Obbema in het algemeen het beeld van een arm klooster, dat zich richtte op de productie van artistiek middelmatige handschriften en ander handwerk. Obbema heeft op basis van zijn onderzoek van de rekeningen besloten dat het schrijfatelier groter geweest moet zijn dan eerder aangenomen werd, terwijl de bibliotheekcatalogus weer het beeld bevestigde van het arme klooster dat in zijn omgeving niet erg opviel. Misschien was Lopsen niet zo belangrijk voor de Nederlandse kunstnijverheid als in Obbema's artikelen soms gesuggereerd wordt. Maar op zijn manier heeft het, zoals zoveel andere kloosters en huizen van de Moderne Devotie, bijgedragen aan de bloei van het religieuze leven en de boekenproductie van de vijftiende eeuw.

Noten

- *. Dit artikel is een bewerking van een werkstuk geschreven naar aanleiding van een college, gevolgd bij Ed van der Vlist (Rijksuniversiteit Leiden 1995). Ik wil hem graag bedanken voor zijn commentaar en hulp.
1. J.C. Overvoorde, *Archieven van de kloosters* (Leiden 1917) iii-iv.
  2. P.F.J. Obbema, 'Lopsen onder Leiden en Sint-Janskamp bij Vollenhove, twee verwante kloosters', in: J.W. Marsilje e.a. (red.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief* (Leiden 1989) 175.
  3. Overvoorde, *Archieven*, inv.nrs. 96-230.
  4. Obbema, 'A Dutch monastery library of c. 1495. Leiden, Lopsen?', in: *Quaerendo. A quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books* IV (1974) 215-216, 220-221; W. Kohl, E. Persoons en A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense* (Brussel 1976) III, 266.
  5. Overvoorde, *Archieven*, 15-37; *Monasticon* III, 265-278.
  6. J.G.R. Acquoy, *Het klooster Windesheim en zijn invloed* (Utrecht 1875-1880) III, 147-149; D. van Heel, *De Tertiarissen van het Utrechtse Kapittel* (Utrecht 1939); K. Tilmans, *Aurelius en de Divisiechroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Hilversum 1988); R.R. Post, *The Modern Devotion. Confrontation with reformation and humanism* (Leiden 1968); A.G. Jongkees, *Staat en Kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen, 1425-1477* (Groningen/Batavia 1942).
  7. Obbema begon met zijn onderzoek in verband met Lopsen in 1969: Obbema, 'Panel painting and book illumination in a monastic workshop ca. 1440-1485: evidence from the accounts of Lopsen near Leiden', in: *Masters and miniatures. Proceedings of the congress on medieval manuscript illumination in the Northern Netherlands* (Utrecht 1989) (Doornspijk 1991) 382. In zijn recent verschenen boek, *De middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late middeleeuwen* (Hilversum 1996) werden twee van zijn eerder gepubliceerde artikelen slechts weinig gewijzigd opgenomen.
  8. Hij is dit wel van plan: Obbema, *De middeleeuwen in handen*, 42.
  9. W. Lourdaux, 'Het boekenbezit en het boekengebruik bij de Moderne Devoten', in: *Contributions à l'histoire des bibliothèques et de la lecture aux Pays-Bas avant 1600 / Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600* (Brussel 1974) 253-255, 272-274, 279-280; C.C. de Bruin, E. Persoons en A.G. Weiler, *Geert Grote en de Moderne Devotie* (Zutphen 1984) 27.

10. De Bruin, Persoons en Weiler, *Geert Grote en de Moderne Devotie*, 60; Van Heel, *De Tertiariissen*, 2-7.
11. Of het nu in 1460 of 1461 was dat Lopsen zich bij Windesheim aansloot, daarover is de literatuur het niet helemaal eens. Obbema noemt 1461 als het overgangsjaar, maar vergelijk *Monasticon*, 274 en Overvoorde, *Archieven*, 15.
12. Post, *The Modern Devotion*, 510; Obbema, 'Lopsen en Sint-Janskamp', 175.
13. *Moderne Devotie. Figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote, 1384-1984. Catalogus* (Nijmegen 1984) 26, 32; De Bruin, Persoons en Weiler, *Geert Grote en de Moderne Devotie*, 81; Van Heel, *De Tertiariissen*, 12-13, 49.
14. Obbema, 'Monastery library', 214.
15. Van Heel, *De Tertiariissen*, 57; P.J. Margry, 'Het Katharijnenconvent te Heusden. Een onderzoek naar het boekenbezit en boekengebruik van een tertiariissenklooster in de late Middeleeuwen', *Ons geestelijk erf* 60 (1986) 184-185.
16. Post, *Modern Devotion*, 632-650; De Bruin, Persoons en Weiler, *Geert Grote en de Moderne Devotie*, 81-86.
17. J.P. Gumbert, *The Dutch and their books in the manuscript age* (Londen 1990) 24-54.
18. Post, *Modern Devotion*, 677; Lourdaux, 'Het boekenbezit en het boekengebruik', 278-279; Overvoorde, *Archieven*, 16; Obbema, 'Monastery library', 214.
19. Gumbert, *The Dutch and their books*, 26 en 75-78; A.W. Byvanck, *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux* (Parijs 1937) 116.
20. Obbema, 'Lopsen en Sint-Janskamp', 175-176; zie ook Post, *Modern Devotion*, 312.
21. Overvoorde, *Archieven*, 15.
22. Obbema, 'Lopsen en Sint-Janskamp', 177.
23. Van Heel, *De Tertiariissen*, 42-43; De Bruin, Persoons en Weiler, *Geert Grote en de Moderne Devotie*, 91; Overvoorde, *Archieven*, 16; Obbema, 'Panel painting', 383.
24. Acquoy, *Het klooster Windesheim*, 148.
25. *Oud archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland, 1255-1857*, inv.nr. 12, f. 48v.
26. Obbema, 'Lopsen en Sint-Janskamp', 173; Overvoorde, *Archieven*, xi, 15-16; *Monasticon*, 266, 274-275; Jongkees, *Staat en Kerk in Holland en Zeeland*, 242-243.
27. *Ibidem*, 221-240.
28. *Monasticon*, 275 (uit de *Acta capituli* Van der Woude).
29. Obbema, 'Lopsen en Sint-Janskamp', 177.
30. Acquoy, *Het klooster Windesheim*, 148; Obbema, 'Monastery library', 214-215; Overvoorde, *Archieven*, 16.
31. *Ibidem*, x; Obbema, 'Panel painting', 381 en 384; Tilmans, *Aurelius en de Divisiechroniek*, 20.
32. Obbema, 'Panel painting', 384-385.
33. *Ibidem*, 381, 386; Obbema, 'Lopsen en Sint-Janskamp', 178; de uitdrukking wordt door Tilmans overgenomen: *Aurelius en de Divisiechroniek*, 20.
34. Obbema, *De middeleeuwen in handen*, 127.
35. Obbema, 'Panel painting', 384, 388.
36. Lourdaux, 'Het boekenbezit en het boekengebruik', 267-270; Obbema, 'Panel

- painting', 383, 386, 388; Gumbert, *The Dutch and their books*, 56; De Bruin, Persoons en Weiler, *Geert Grote en de Moderne Devotie*, 109.
37. Obbema, 'Panel painting', 384-386; Tilmans, *Aurelius en de Divisiekroniek*, 63.
  38. Gumbert, *The Dutch and their books*, 60; Obbema, 'Panel painting', 386-387; Overvoorde, *Archieven*, x; Obbema, 'Lopsen en Sint-Janskamp', 177.
  39. *Oud archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland, 1255-1857*, inv.nr. 12. De stukken in het register worden vervolgd tot 1561. Het gedeelte dat misschien in Lopsen gemaakt is, is van rubricatie voorzien en in textualis geschreven. De toeschrijving is echter niet te bewijzen en naar mijn mening op vage uiterlijke gronden gebaseerd: J.H.M. Sloof, *Hoogheemraadschap van Rijnland. Archieven* (Leiden 1984), 21-22. Obbema vermeldt het bestaan van dit handschrift nergens.
  40. Byvanck, *La miniature*, 110, 149, 152-153; *Monasticon*, 272.
  41. Byvanck, *La miniature*, 109.
  42. Obbema, *De middeleeuwen in handen*, 127.
  43. Obbema, 'Monastery library', 216-221.
  44. Ibidem, 216, 222-224; Gumbert, *The Dutch and their books*, 73-75.
  45. Een volledige weergave van de catalogus in Obbema, 'Monastery library', 226-236.
  46. Ibidem, 221-224; De Bruin, Persoons en Weiler, *Geert Grote en de Moderne Devotie*, 100.
  47. Ibidem, 26, 98, 116-124; *Moderne Devotie*, 17.
  48. Margry, 'Het Katharijnenconvent te Heusden', 183-184.
  49. Tilmans, *Aurelius en de Divisiekroniek*, 11-20; Post, *Modern Devotion*, 674.
  50. Tilmans, *Aurelius en de Divisiekroniek*, 20-21 en 34; Overvoorde, *Archieven*, ix.
  51. Ibidem, 16; *Monasticon*, 275.
  52. Ibidem, 276; Obbema, 'Monastery library', 214-215.
  53. *Monasticon*, 265, 266-267, 276; Overvoorde, *Archieven*, 16.